

Л 2006

6519_к

Мағаз РАЗДАНҰЛЫ

АТА ЗАМАН СӨЙЛЕЙДІ

Мағаз РАЗДАНҰЛЫ

АТА ЗАМАН СӨЙЛЕЙДІ

“Елорда”
Астана – 2005

ББК Қаз 84 7-44

Р 16

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ, АҚПАРАТ ЖӘНЕ СПОРТ
МИНИСТРЛІГІНІҢ БАҒДАРЛАМАСЫ БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ

Разданұлы Мағаз

Р 16 Ата заман сөйлейді. *Әңгімелер мен повестер.*
— Астана: Елорда, 2005. — 224 бет.

ISBN 9965-06-410-5

Қытай қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі ақын, жазушы, драматург Мағаз Разданұлының бұл кітабына төрт әңгіме, төрт повесі еніп отыр. Жазушының бұл шығармаларында қазақ халқының басынан өткен қуанышты да, қайғылы да тағдыр талайы, өткен өмірінің тыныс-тіршілігі, Алтай өңіріндегі алғашқы орыс-қазақ қатынасы көркем тілмен шебер баяндалған. Бірлікті, тыныштықты, ауызбіршілікті тілеген, көшпенді өмір сүрген ата-бабамыздың жан-дүниесіндегі құбылысты автор тарихи оқиғалармен және айшықты образдармен көрсете білген.

Қолжазбаны дайындап, алғы сөзін жазған —
Уақап Қыдырханұлы, Мидхат Разданұлы.

Р $\frac{4702250201-358}{450(05)-05}$

ББК Қаз 84 7-44

ISBN 9965-06-410-5

© Разданұлы М., 2005
© “Елорда”, 2005

ҚАСІРЕТТІ ҒҰМЫР — ҚАЙСАР ҚАЛАМҒЕР ТУРАЛЫ ҚЫСҚАША СӨЗ

Қытай жазушылар қоғамының, Қытай аз ұлттар әдебиеті ғылыми қоғамының мүшесі, Қытай қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі, әйгілі ақын, жазушы, драматург Мағаз Разданұлы 1924 жылы 22 көкекте Шыңжаңның Алтай аймағы Буыршын ауданы, Дулайты ауылында туып, 1998 жылы 3 мамыр күні қайтыс болған.

Ата тегі өр Алтайдағы абақ керейдің жәдік деген тармағынан.

Әкесі Раздан (имам) Қамшыбайұлы заманының көзі ашық, көкірегі даңғыл, араб, парсы және түркі тіліндегі кітаптарды еркін оқып пайдаланған аса сауатты адам болған. Ол кісінің жұрт “алтын сандық” деп атаған шағын кітапханасында жоғары медреселерде пайдаланылатын “Мишкатұл масабих”, “Әл Құдри” сияқты энциклопедиялық білім беретін араб тіліндегі кітаптар мен Абайдың, Шәкәрімнің қолжазба күйінде тараған шығармалары, “Айқап”, “Шура” журналдары, Ақаңның “Қырық мысалы” мен Міржақыптың “Оян, қазағы” тағы сол сияқты бағалы кітаптар болған. Ол кезде Алтай сахарасындағы жәй қазақтардан бұндай кітаптардың біреуін де көруге болмайтын еді. 1930 жылдар ішінде бұл қазыналар Қажым Жұмалиев құрастырып латын әрпінде басылған “Әдебиет теориясы” деген оқулықпен, Пушкиннің, Ғабдолла Тоқайдың өлеңдерімен тағы басқа классикалық шығармалармен толыса түскен.

Сол тұста Қазақстаннан ығысып барған Зият Шәкәрімұлы қатарлы зиялылар да Раздан имаммен жақсы қарым-қатынаста болған. Оның Масығұт, Уақит деген балаларын оқытқан.

Болашақ ақын, жазушы Мағаз кішкентайынан осы әкенің тағылымын, осындай кітаптардың рухын санасына сіңіріп өседі. Ерте сауаттанады. Оны өлең соңына ерткен жас кезінде түгел көшіріп алған Абайдың алғашқы өлеңдер

жинағы еді (1909 жылы Петербурда Кәкітай Ысқақұлы бастырған нұскасы қазірге дейін оның үйінде сақтаулы).

Мағаз 1938-1940 жылдары Сарсүмбе (қазіргі Алтай) қаласындағы мұғалімдер дайындайтын мектепте оқып, өз ауылы Дулайтыда оқытушылық қызметпен шұғылданады. Өлеңді 1946 жылдан жаза бастайды да, 1947 жылы аймақтағы “Ерікті Алтай” газетіне қызметке шақырылып, 1957 жылдың соңына дейін сонда тілші және редактор болып міндет өтейді. 1957-1958 жылдары Үрімжіде Қытай жазушылар қоғамы Шыңжаң бөлімшесінде (оның органы “Әдебиет және искусство” журналының редакторы болып) қызмет атқарады.

Ақынның 1958 жылы баспаға ұсынған “Кесілген бас” атты алғашқы өлеңдер жинағы саяси сапырылыс себебінен басылмай қалады. Бұдан арғы жиырма жылдық өмірі Қытайдағы солшыл саясаттың кесірінен өте аянышты, ауыр жағдайда өтеді: сол жылы-ақ “жергілікті ұлтшыл” деген ат тағылып, бас бостандығынан мүлде айырылады. 1960 жылы ақпанның 28-і күні қолға алынып, Бурылтоғайдағы өзгерту майданына жіберіледі. Ол аз болғандай “мәдениет зор төңкерісі” деген дүлей толқын 1970 жылы тағы да терең орға түсіреді. Ауыр жаламен жиырма жылдық қамақ жазасына үстемелеп кесіліп, қолына көзір, аяғына ауыр кісен салынады. Дәл сол күні түнде төсек салып жатқан “күнәкар” серіктеріне:

“Ер жасып мұңая ма ажырғыға,
Немене ауыр бейнет сабырлыға,
Жеті мың үш жүз түннің баста ұйқысын
Жайлап сад, төсегінді абыржыма!” —

деп сыбырлап айтып қалады. Осы бір ғана шумақ ел арасына сол кездің өзінде-ақ кең тарап кетіп еді. Өте қауіпті деп саналған басты “қылмыстылар” қорғаны берік Үрімжінің 1-түрмесіне қамалады. Сол тұста Мағаз айтыпты деген:

“Дүние бір қонақ жай аз күн түнер,
Жеңген де, жеңілген де жерге кірер,
Шығады шын бағамыз өлгеннен соң
Не дерін кейінгілер өзі білер” —

деген бір ауыз өлең де елге ақынның өзінен бұрын жетеді.

Осылайша ақынның жиырма жылдық өмірі және өмірінің ең алтын дәуірі (33-54 жас аралығы) тар есік, тас босағада өтеді.

Мағаздың оқытушылық қызмет істейтін жары мен шиеттей бес баласының қаладан қуылып, апарып тасталған ауылда тартқан жапасы өз алдына бір жыр. Әке ретінде ұрпақтар тағдырына жүрегі езілсе де, жалаға бас имей оған да шыдап бақты.

1979 жылы Қытайда “обалды, жалған және қате істерді қайта карау” саяси науқаны басталады да нақақ айыпталған ақын ақталып, түрмеден шығарылады. Бостандық алған ақын туған Алтаймен:

“Сөлем саған, Алтайым,
Тентегің сонша сағынды.
Жоғалып кеткен бір тайың,
Тарландап барып табылды” —

деп басталатын өлеңімен табысады. Әуелі аудандық мәдениет үйінің қызметіне, одан Буыршын аудандық саяси кеңес комитетінің орынбасарлығына тағайындалады.

Тордан босаған тарлан өлеңнің тас буылып қалған теңін шешіп, ақындықтың асыл жүгін қара нардай қайта көтереді.

“Асулар толғауы” деген алғашқы жинағы 1982 жылы “Іле халық баспасынан” жарық көреді, “Уақытқа жауап” (1984), “Орталық ұлттар баспасынан”, “Сары бел” (1986) атты өлеңмен жазылған романы, “Ата заман сөйлейді” (1994) атты әңгімелер мен повестер жинағы және “Ертең” (1994) деген өлеңдер жинағы, “Алтайдың ақиықтары” (1998) атты романы, “Босаға” (1998) деген өлеңдер жинағы арт-артынан басылып шығады. Осылайша азаптан соңғы аз ғұмырында жеті кітапты оқырманға мұра етіп қалдырады.

Қарымды қаламгердің “Арман-ай” атты тарихи драмасы, ойлы, отты өлеңдері мерзімдік баспасөзде көп жарияланды. Қырық шакты өлеңі, екі повесть, екі әңгімесі қытай тіліне аударылып басылды.

Қазақстанның “Жұлдыз” журналының 1996 жылғы екінші санында ақынның 27 өлеңі, “Шалқар” газетінде (1993) “Өліп тірілгеннің өмірбаяны” деген повесі жарияланды.

Жазушының “Сары бел” романы 1987 жылы Мемлекеттік сыйлыққа, басқа бірталай өлеңдері мен әңгімелері (өлкелік, облыстық) шығармашылық одақтар сыйлығына ие болды.

Мағаз Разданұлы қытай қазақ әдебиетінде қара үзіп алға шыққан қаламгер. Жазушының шығармаларындағы халықтық сарын, лирикалық сыршылдық, ой кемелдігі оның өресін дүниежүзілік деңгейге көтерді деуге болады.

Өз халқының тарихи көшірмелерін қалпын құратпай көңіл сандығына сақтаған, далалықтардың дархан мінезін бойына сіңірген шешен, шежіреші, аңғарлы ақыл иесі еді.

“Еркін өмірдің қадірін білу керек, өлшемді өмірдің бір күнін мағынасыз өткізіп алу — ақсүйек болып жұтағанмен бірдей” дейтін еді жас қаламгерлерге.

Жазушының қолыңыздағы бұл кітабы тағы бір қырынан Шыңжаң қазақтарының этнографиясын, ежелгі тұрмыс-салтын алдыңызға жайып салады. Әсіресе, халықтық құнарлы тілден, тамаша дәстүрден, философиялық ойлау жүйесінен жұтап бара жатқан қазіргі жастарға — ата-бабаң, ата заманың осылай ойлап, осылай сөйлейтін, бұны білуің керек — деген тағлым береді.

Бұл Мағаз Разданұлының Қазақстан жұртшылығымен бст көрісіп отырған бірінші кітабы.

“Не дерін кейінгілер өзі білер” деген үмітпен дүниеден өткен қаламгердің ендігі төрешісі, құрметті оқырман, өздеріңіз.

Уақап ҚЫДЫРХАНҰЛЫ,
жазушы, Республикаға еңбек сіңірген қызметкер.
Мидхат РАЗДАНҰЛЫ, қарт педагог.

ӘНГІМЕЛЕР

КӨК МАРЖАН

Некен-саяқ атшыларды қоспағанда, үй толы жанның бірсыпырасы-ақ өз ойына өзі күпті болып отырған жандар.

Төрдің қақ басында көзі биттеп бір шал отыр. Ақ жағасы қушық жауырынын түгел жауып алыпты. Оның оң жағында күміс кісесі бір жамбасын бір-ақ алып, өз қарынын өзі көтер алмай бір божбан шұбар келбеп жатыр. Сол жағында ақтөбе тымағының төбесі шошайып нығызсыған бір селдір сақалды отыр.

Оның аяғын ала ақ шытын қаптай тартқан бір ұзын мойынның басы қылтияды. Божбан шұбардың ар жағына таптапал, тістенген бір кемиск сары орналасыпты. Осылардың қарсысында оқалы тонын жамылып алған, кестелі шалбары бар, құйма тақиялы, сұлу мұрт жастау біреу отыр...

Бұл отырғандарды исі жәнтексейдің игі жақсыларының түгел тобы деуге болмайтындай, өйткені, мұнда тізгін ұстап тұрған мөр иелерінен бірде-біреуінің төбесі көрінбейді.

Есінеу көп, ентігу аз. Тәрізі, әлжуаз топтың әлсіз жиыны болса керек.

Қойдан қоңыр жәдік нәсілі болса бір сәрі; аптығын қанжығасына байлана жүрстін шақабай ұрандыға мына момындық жараспай-ақ тұр.

Осы топтың осылай тұнжырауына да белгілі себеп бар: желкеге түсіп тұрған салмақ ертең түтін басына шашылар болса, қатыңқы қабақ оңай-ақ жадырар еді. Айналып келіп өздеріне түссе, атай көрмеңіз, “Сар ноқтаның” шығынынан да ауыр болмақ. Оның үстіне даугері Ожеке төренің өзі болса оңай тие ме? Осыған араша болар жәнтексейдің иесі Көкен мен Топан ұрқынан бірде-біреуінің төбесі көрінсе нетер еді?!

Дәрменсіз жиынның жүрегін мұжып жатқан түйін осында. Тіс жармастан сыздап отырған топтың ішінен ең әуелі тіл қатқан, екі көзін жұма сөйлейтін, есік жақтағы келте танау біреу болды.

— Неге тоқтағанын білген жан бар ма скен осы? — деді ол өзіне төнгелі тұрған қауіпті мөлшерлегісі келіп. Осыны сезген сұлу мүрт, құйма тақиялы жымың етіп қойып:

— Көп емес, бір мың бес жүз өгіз, — дегенде жаңағы келте танау күрсініп қалды да, төрдегі күйгелек шыбар:

— Жауыр желке қашанғы төзіп, қайсысына шыдар? Тәйір-ай, осы! — деп жуан қарнын зорға қозғап жүгініп алды.

— “Қоқан мата — қозды қойдың” заманы емес еді ғой бұл, өре қойса тік тұратын қытай жібегі болса не керек. Орыс бөзінің осы құнға ие болғанын құлақ естіп, көз көрмеген екен, — деді тағы біреуі.

Осыдан кейін-ақ төрде отырғандардың бәрі қозғалақтап, тереңде жатқан өкпе-наздың жиегін сетінете бастады.

— Әбілпейіз “Бала сатамын” деп қай алашқа қашан жар салып еді. “Көктен туған айым болсын” деп Көгедайды алып келген өзіміз ғой, бүгінгі күнде шекемізге біткен шор-шор алтын осы шығар. Оған несін кейістейміз.

— Құдайдан үш мүйіз сұраған керей жоқ еді. Бір мүйіздің регені де жетер еді-ау. Көгедайдың мойынына қосақ, көтіне тіркеу қылып Жабағы мен Сәменді қай құдай берді осы бізге, — деп бағанағы божбан шыбар онан әрі күйіп кетті.

— Тек, — деді сұлу мүрт, өзгелерді тағы да қыт-қыттап: — осы үшеуінің анасы Тұмар найманның Ақтайлақ биіне түсін жорытқанда “Көгедайың миуалы ағаштың басында отырса, бақ осыған үйірілер, Жабағың мен Сәменің ағаштың түбінде отырса — сонын саясында күн көрсерме скен” дегені бар емес пе? Сол Сәменнің нәсілі Ожеке төренің бүгінгі күнде күн көріп жатқан саясын несін қызғаныш етеміз?

— Саясында күн көргеннің көрсеткені мынау болса, құтпанның гөй-гөйі артында жатыр деші, — деді күміс шақшасын сартылдатып қағып жіберген ұзын мойын.

— Ей, ағайын, — деді нығызсыған ақтөбе тымақты, — қу қотырдың қышуы қаңқу сөзбен қанар болса, Көгедай заманынан бері қарай қасып келе жатқанымыз жоқ па? Қыр аспайтын желбуаз кеңірдек неге керек?! Шыныменен-ақ белдескің келе ме өзі? Сонда сиғызып айтар дауың, жығып алар дәлелің бар ма? Бар десен, қамшынды кімге ұстатасың, кәне соны ақылдас. Болмаса, “шайнамап едім” деп жағыңды, “жүтпап едім” деп өнешінді көлденсең тарта бермей, “Алдияр тақсыр! Қылша мойным — талша де” де төренің кеңірдегін тығында.

— Ақсақал дұрыс айтады, — деді әлгі ұзын мойын кеңірдегін созып-созып қойып, — скінің бірі: үндемедің — үйе берді, көнс бердің көбейе берді, енді келіп көтере алмай отырған түріміз мынау. “Жағаласпайды екен, жапсыра берсем жараса береді скен” дейтін көрінеді. Бұл төремен камшыны көлденең тастап сөйлссетін кез жетті. “Ел тауқыметін мен көтерейін” дейтін азамат жоқ па жәнтекей әулетінде? Талайы бар. Бірақ, мынадан шошиды: “маңдайымның төбелі осы” деп біреуді алдыға шығарасың, ертең оның аяғы тайып кетер күн болса, маңайынан біреуің табылмайсың. Осыған шыдаймысың, әлеумет, кісісін мен табайын.

— Кісісін мен табайын дегенмен, — деді кемиек сары, шайнай сөйлеп, — байқаса да болады. Несие десе, тегін бергендей көретін қазақпыз ғой, шынын айтқанда, сол боқтан осы отырғандарымыздың бәріміздің де қолымыз құр емес. Бөгелетін осындай жайымыз болған соң бөгеліп отырған шығармыз, шырақ!

— Міне, шашылған тарыдай бытырай жөнеліп, — деді әлгі ұзын мойын, — өлетін жеріміз осы емес пе, ауыз жиып болғанша аяқтың астынан шыға келмеді ме?

— Әй! — деп дүрсе қоя берді божбан шыбар жаңағы кемиек сарыға, — сен сияқты Ожекесге қыз беріп, көпіртіп қалың мал айдап алып отырған ешкім жоқ мұнда, төрнің тобын көбейткің келсе, шығып кет арадан!

— Әттең, өзімнен ерін арқалап жүрген күні сөйлесер ме еді!

Осыдан кейін-ақ екіленген кеңірдектер сөз кезегін тоспай жыңғылдың жалынындай бірін-бірі үрлеп гулей бастады. Оң жақтағы қайқыбас төсекте екі танауына екі жұдырық сиып кеткендей, дембелше келген сар қызыл жас жігіт шалжиып жатқан болатын. Осы араға келгенде ол дереу басын көтеріп алды.

— Бәсе, бағанадан тосқаным осы тентек мінездеріңіз еді, айналайын нағашылар-ай! Сәндеріңіз енді келісті. Мына айғайларыңызға төресінен тартып төбетіне дейін құлдық ұрар-ау, — деп қайта қисая кетті.

— “Жисен ел болмайды”, жаман жәдік жанымай отыр, — деді сұлу мұрт, шымшитын бармақтың екеу болғанына қуанғандай.

Өздерін “кең қолтық керейміз” деп атап алған Абақ әулеті Қалбада жатып көсілген аяғын өр Алтайдан бір-ақ жиятын бір дәуренінде, еріккеннің ермегі үшін бс, әлде заманның қажеті үшін бе? “Біз тұрғай шүмелесей көп шүршітің, ормандай көп орысың пір тұтқан Шыңғыстың нәсілі ғой” деп Әбілпейізден төре қылмақшы болып бала сұрай барса, көп некенің біреуі Тұмар дейтін тоқалын үш ұлыммен бір-ақ берсе салыпты. Осы үшеуінің үлкені Көгедайды Еженханға дейін сүйреп апарып көктас алып берген де сол керей екен. Ал, қалған екі ұлы Жабағы мен Сәменді кең жаралған екі қолтығына қыса салып жүре беріпті. Қанша дегенмен текті атаның тұқымы, Сәменнен туған Қожамжар жылы қолтықта қоланса нискеп жата бергісі келмей, айдарлы төбеге бір-ақ секіріп шыға кетіпті. Жанағы сұлу мұрт пен божбан шыбардың меңзеп отырғаны осы аңыз болатын.

Жілік майы үзіліп көрмеген ақсүйектің томпайта жүретін қыры да көп болмай ма. Осы Қожамжар “шакырып алған бұлтың мен боламын” деп, кейде түнеріп, кейде күркіреп, жеті жебесінің жеті қырын кезек көрсетіп, осы отырғандарды ығыр қылып болған. Аруақ сыйлады ма, ақырғанынан именді ме, әйтеуір, Қожамжар деген есімін былш еткізіп айта салуды лайық көрмеген қауым оны “тентек төре” немесе “Ожеке” деп атап алған.

Осы Ожеке төрелігін, тентектігін, Ожекелігін, діндарлығын місе тұтпай, оның үстіне “пайғамбар ұнатқан кәсіп еді” деп саудагерлікті қосып алып, “тіріне бөз, өліне кесін тауып беріп отырған да мен” дейтінді шығарды.

Өз жерінде базары жоқ орыстың бөзін ақ патшаның өз қолынан алғандай-ақ тоғанақтап әкеледі де тобымен үлестіре салады. Ожекеннің несие дәптеріне тірі біреудің есімі түспейді, баяғыда өлген Сәменбеттің он бір ұлы, Шүйіншәлінің көп шөбересі... — ылғи осылар жазылады. Қарындашын шекесіне қыстырған ноғайдың не жазып, не қойып жатқанын көріп тұрған жәнтекей жоқ.

Сөйтіп, айдарлы-айдарлы рулардың есімі ғана жазылған Ожекеннің несие дәптері айдан-ай, жылдан-жыл аттап жалғасады да жатады. “Ойбай-ау, Дуанға өзім апарып өткізген жабағы жүн мен соғым терісін әлгі сар ноғайың ұмытып кеткен бе?” деп дау сабағысы келгендерге өтірігі мен өсімі көлденең түседі де, аузын аштырмайды. Ожекеннің шот соғып тұрған

сар ноғайы сексен төрт тасты олай бір аунатып, былай бір аунатыпты да: “жәнтекей баласының жылдар бойы жалғасып келе жатқан несисі бір мың кой, бес жүз өгіз болды” деген қорытындыны бір-ақ шығарыпты.

Ожекенің сарала қылышты шабармандары ала жаздай осы үшін тартыншақ байлардың артына түсіп ығыр қылып болған. Дүмпуден қорыққан тоғышар жандар бүгін ылажсыздан бір жерге жиналып отыр.

Мұны бірсуден өндіріп бере ме, әлде өздері төлей ме, қазанына қаспақ қатқан осы отырған көптің өздері шешуге тиісті. Атқа мініп тізгін ұстап жүргендердің бірде-біреуінің төбе көрсетпейтін себебі де сонда. Егер олар бой көрсетсе болды, жауапкершілік солардың мойнына түседі де, шаңырақ басына шағуға тура келеді. Ондай болғанда, ертең түтінге түсетін қазан алманның қара шығыны бар, оған мынау келіп киліксе, би ұрандының бөтегесі құмқата болды деген сөз.

Алты қанат үлкен ақ үйдегі мал біткеніне мәз мынау дәрменсіз топтың басына іс түскенде, кейде тұнжырап, кейде ісіп-кеуіп шығар жол таба алмай, жар сүзіп отырған жайы осы болатын.

— Айырылатын тамырдың қылығы ғой мынау!

— Аяққа отыртпай кетпесе болғаны!

— Иә, бәсе, шыдамаса жарылып кетсін!

Таңертеңнен бері ойға күпті жандар түс әлетінде осылайша оқыра бастағанда, киіз үйдің есігі кең ашылып, алдыменен едәуір мелжемді бір мұрынның қарасы көрінді. Сонан соң түкті шүберектен түрме етек тікше бөрік киген, теріс қаусырынған ұзын шапаны бар, мойнына сақтян сөмке асқан бір адам кірді. Табалдырықтан екі аттап қаққан қазықтай тіп-тік тұра қалған етті-жеңсіз арық адамды бөрік мен шапаны онан әрі ұзын, онан әрі сып-сида қылып көрсетіп тұр. Кең — мол дүниенің шетінен пішіп алып добалап жасай салғандай дөп-дөңес ұқсаусыз имек мұрыны тоқпақтай мұртының үстіне мініп алыпты. Қырып алар қызылы жоқ қушық шекеден ыра төмен құлдилап жөнелген қалақшадай ұзын жағы бас-аяғын аямай тонап-келтелеп қана қойған иектегі қоңырқай сақалға келіп бір-ақ тоқтапты. Ол кіргенде төрдегі көзі биттеп қаусап отырған шалдан басқа жұрт жапа-тармағай орындарынан тұрды. Және қомақты қылып отырып, шарифатты сәлемдерін берісті.

Бірақ, бөгде мейман ешкімнің де сәлемін алмастан, биік қабағының астында жатқан шегір көзімен түрегеп тұрғандарды айнала бір шолып өтті. Сонан соң жып-жылтыр калошын шешті де жұп-жұмсақ мәсісімен сып-сып басып, төрге барып жүгініп отыра қалды.

Тосын өзгеріс. Үйдің іші тым-тырыс. Сәлден кейін сұлу мұрт “нағып отырсындар” дегендей қазан жақтағы жігіттерге иек қақты. Ес-ақылын енді ғана жиғандай болған азаматтар қошаметтің дастарқанын жайып, тегене, тостағанын көтеріп әбігер күйге түсті.

Сыздаған ноғай, қабақ баққан қазақ... Андысқан бейненің әлі де қалпы бұзылмай отыр еді. Бір кезде бөгде адам тостағанның шетін бір тістеді де қайтадан жерге қойып:

— Қош, брадарлар, — деді, — өзім келуге мәжбүр болдым. Мал таяр болғандүр, айдатып қайтатын шығармын!

Үн жоқ.

Сарноғайдың мұрты жыбырлап кетті:

— Әй, қазақ, әй, қазақ! Аларда “баракаллаға тілдерің бек жақсы келіп еді, енді берерде шеттеріңнен кача, сендерге біткен есіл иуз!”

— Тақсыр, байбатша, — деді бағанағы көзі биттеп отырған шал сәлден кейін. — Кейитін жөніңіз бар, сізді ренжітіп алғанына қысылып отыр ғой, мына халқыңыз, құтылудың қамын ақылдасып жатыр. Азырақ мұрдет беріп, дөт қылыңыз!

Ғұбайдолланың мұрны ғана смес, енді үлкен мұрнының жұқа желбезегі де желбірлей бастады.

— Ай, ай, сахара жабайылары! Мешітке кіріп жүз мәрте қасам ішсеңдер де сендердің тәубаларыңа сенуге болмайды!

— Астапыралла, көкте Құдай әділ болса, бәрін бір шыбықпен айдамас, — деді кеміек сары. Ожеке үшін күнәлі қауымның ішінде өзі жоқ екенін аңғартқысы келіп.

— Күнәларыңды күнде өлшеп, жазып-сызып отыратын кәраман, кәтиман мен смес, маған мәлім болғаны төрт аяқтылар тобына жататындарың ғана. Мынау ақырғы пәрмән, осының ішінен екі адам қашан мал жиналып болғанша Ожекеңнің қолында аманат болып тұрады. Мағар, уақыт тағы созыла тұрған болса, ол адамдарыңның қайда баратынын тасауыр қылу қиын. Мен сендерге соны ашық айтып қоюға қақылымың; қазақтың иегінің астында алты ай малтайтын ақ патшаның адамы жоқ, — деп сарноғай үлкен дүмге бір-ақ апарып тіреді.

— О, байпатша! — деді таңертеңнен бері камшылаумен отырған сұлу мұрт өзгенің аузына аз да болса тағы да сөз салғысы келіп, — осының ішінде бас шайқап отырған ешкім жоқ екенін өзіңіз де біліп отырсыз, жан аларда әзірейіл де бірер себепті алдымен даярлайды екен. Мына жұрт қалай жығылып, қалай өлгенін біліп қалғысы келіп отыр.

Мына сөзді естігенде сарноғай кенеттен күрең ноғай болып өзгере қалды да, дірілдей жөнелді. Ол мойынындағы сөмкесін асығыс қолына алып, ішінен қатты мұқабалы қалың дәптерді жалма-жан сурып алып:

— Міне ендеше, әзірейілдің жан алатын дәптері! Өтірік екен дендерші көне! Мата сатқан қашқардың есекті сартынан дөндеп алған жабайылар! — деп дәптерді сұлу мұрттың алдына тастай салды.

Үйдің іші жым-жырт. Сұлу мұрт айтарын айтса да өзіне бір жанды ілестіре алмағанына опық жеп, алқымына келген ашуды жұтқыншақтан бері асырмай қайта жұтты да тығылып отырып қалды. Бүгінгі топтың жастауы да, пысықшасы да осы еді. Бірақ оның қайрағанына өте қойған ешкім болмады. Осы әлсіздікті байқаған Ғұбайдолла онан әрі қалшылдап:

— Ей, бәдәуилар, бәрінің айтарың осы ма? — деді.

Таңертеңнен бері төсекте шалжиып жатқан дембелше сары жігіт өзге елдің үркердей болғанымен жұмысы жоқ, сол шалжиған бойында жатқан болатын. Ол терісіне сыймай кеткендей ұшып тұрды да түкірігін шашыратып:

— Осы болса не істеуші едің? — деп мықынын таянып тұра қалды.

Отырғандар шатынап тұрған салпыауыз жәдікке жалт қарасты. Одан төрге қарап еді, жаңағы күрең ноғай енді көгеріп барады екен. Ол ішкі омырау қалтасынан қол дорбаға салынған бірденені алып шықты. Аузын асығыс ашты да, дорбаны жоғары көтеріп ұстады, сонан соң:

— Керей, тұқымыңды маржан шашып құртамың, — деді де қалтаның түбінен ұстап тұрып, құлаштай сілкіп қалды. Бұршақтан аз кішірек көк маржан төрден есікке дейін суси жөнелгенде абыржыған жұрттың көзі бақшиып кетті. Алақұйын Ғұбайдолла ашуын бір басып алғандай енді ызбарлана сөйледі:

— Ей, жабайылар, сендерге осы керек! Жаңағы төгілген маржанға он екі керей түгел жиналсаң құның жете ме? Сендер

тонаушысыңдар! Сендер енді маған тұқымынның тұқымына дейін қарыздарсыңдар. Ертең ақ патшаға арыз осылай жазылады. Ол ұлы мәртебелі тақсыр өз боданының мүддесін қай мекенда болса да қорғайды, — деді.

Үйдегілер үстеріне аспан құлағандай екпеттей қалып, шашылған маржанды тере бастады. Әр-әр жерден аянышты, жалынышты үндер шығады.

— Сап-сап, ашуынды тый, байеке!

— Дәт тақсыр, дәт!

— Маржан осы үйден ешқайда шығып кеткен жоқ. Қазір ақ түгелімен дорбанызға түседі!

— Кемшілік бізден, кешпек сізден, құлдығымыз бар, ақ патшаның қаһарына тап қыла көрме!

Сарноғай жалынышты үн шыққан сайын шалқақтап, орнынан тұрмақшы болып еді, бағанағы сазарып тұрған қазан-бас жәдік оны иығынан баса қалды. Ноғай бұлқынып көріп еді, салпыауыз сары сол қолымен жағасынан қысып тұрып, оң қолымен сөмкесін жұлып алды. Сөйтті де, еңбектегендерді баса көктеп есіктен ыти жөнелді.

Ғұбайдолла оқ тигендей сылқ ете түсті.

Сол-ақ екен үй-іші аласапыран болды да қалды.

— Ойбай-ай! Құрыдық-ау, ойбай!

— Құртты-ау, ку жәдік! Түбімізге жетті-ау, ойбай!

— Аттаныңдар! Құтқармандар күнгерді! — десіп үй толы жанның бірсыпырасы жапырылып далаға шықты. Бірнешеуі шала өлген сарноғайдың әуресімен үйде қалды.

Далаға жүгіре шыққандар жаңағы салпыауыз сарының, байдың жаратып отырған құласымен қапталдата тартып бара жатқанын бір-ақ көрді. Он шақты жігіт сойыл-шоқпар дайындап, таңдап ат мініп болғанша қашқын көз көрім жерге кетті. Жау іші жалам, қуғыншылар да оның артынан қику салып, аттарын төпеп қоя берді.

* * *

Тайлак түйедей шалқұйрық, жалдас қарақасқа аттың үстінде енгезердей біреу аңқасы кең бір саймен өрлеп келеді. Үзенгісі аттың тізесімен жағаласып келе жатқанына қарағанда, өзіне лайық жылқы тауып міне алмаған мүсәпір екен дегендейсің. Басында жаба салма далбай, көк күпісінің етегін шүкірге бояған саржарғақ шалбарының ішіне бөксере тығып-

ты да, кіселі жалпақ күміс белбеуін ту сыртынан буып алыпты. Омырауы нейбетке ашық. Баулықтап таққан жұмырткадай шарбақ түймелер өз алдына салбырап тұр. Ксудесінің түгі бітік сақалымен тұтасып алған. Аса мол ат жақты жүзіне біткен кесек мұрыны бір айбынның айғағындай окшау тұр. Түксиген биік қабақтың арасындағы кобылардың қатпары тұғыр шенгелдеген қыран құстың тұяғына ұқсайды. Бауын желкеден іліп алдына асқан қорамсақ, мінер жақ тақымға қысқан қаратамақ найзамен қақтығыспай көлбснкіреп бөлек тұр. Сол қолдың қарына ілген қазанның қақпағындай қалқан күнге шағылысып жалт-жұлт етеді. Мінер жақтағы келте қылыштың бауы, арқадағы садақтың адырнасы... осының бәрі жалаңаш кеудеге батыра сызған айқыш-ұйқыш сызықтай көрінеді. Ердiң артына жай бөктерiншек бөктерiптi де алдына кiреукесiн байлапты. Қара қасқа ат шалып оттап, жай аяндап келеді. Үстіндегі тұлғасы кесек өзгеше пенде тізгінді бос ұстап, таутекенің мүйізіне саптаған сегіз таспа бұзау тісті қамшысын бүлдіргесінен қолына іліп алған бойы әлдеқандай қиялдың соңында салбырап бара жатыр. Бір кезде ат алдыңғы жағына қарап құлағын тіге қалды. Көбеш те тізгінін ірке тартып, қамшысын қысып ұстады да алақандай көзімен ат құлақ тіккен жаққа қарай сұстана қарады. Көз ұшындағы тіремеден салт атты біреу құлап келеді екен. Көбеш асықпай түймелерін бекітіп, далбайының бауын мықтап байлады да, найзасын қолына алды. Сонсоң ширақы аяңмен алған бетіне тұра тартты. Қарсысындағы адам таяй бергенде қара қасқа ат дағдысы бойынша жолдың өр жағына шығып, екі жағына кезек қырындап тұра қалды. Терге малшынған жайдақ атты адам жақын келгенде Көбешті тани қойып, атынан қарғып түсті, сонсоң сәлем берді де қол қусырып тағзым етті.

— Жауға жауырыныңды беріп келе жатқан жоқсың ба, ынжық!? Іліп тастайын ба, осы! — деді Көбеш, күрілдеген қоңыр үнмен.

— Батыр, қуып келе жатқан жауымның кім екенін көрерсіз қазір, ноғайға құрбандыққа бергенше, өз қолыңмен бауыздай сал, қаным адал кетсін.

— Қазаннан ноғай ауып келіп пе, қай дүрбелең бұл?

— Батыр, жәнтекейдің жанын алқымына әкелуге жалғыз ноғай да жетсді екен, егер екеу болса, ендігі ауылыңыздың тарпы қалмайтын еді.

— Е, білдім, — деді Көбеш, жас жігіт алдында сәл қысылғандай болып, — дәуде болса Қожамжардың асыранды сарысы шығар?

— Дәл.

— Сен тұра қашатындай не қылды ол?

— “Керсей, тұқымынды маржан шашып құртамын” деп бір уыс моншағын шашып жіберіп еді, еліңіздің игі жақсылары екпеттеп соны теріп жатыр, менің шамам ноғайдың сөмкесін тартып алып, тұра қашқанға ғана келді. Мені ажалының қаралағы қылып ноғайға ұстап беру үшін қуып келе жатқандар да өз бауырларыңыз.

Көбештің өңі қуқылдай қалды.

— Сен мұны қайда апармақсың?

— Дәл сізге.

— Қайдан таппақ едің?

— Марғау асып кетсеңіз де таппақшы едім.

— Әй, сен кімсің өзің? — деді Көбеш, бетіне лезімге қан жүгіре қалып.

— Атам — жәдік, атым — Далай, сіздің ауылға жиен болам.

— Е, жәдік те ұлға жариян деген бе, қалай, — деді де, найзасының ұшымен “атыңа мін” дегендей ишарат қылды. Сонсоң қара қасқа атты шоқырақтата жөнелді.

Аздан соң тіремедегі ашкезеннің үстіне елеуреген аттылар шыға-шыға келді. Көбеш көлденең келіп тұра қалып, садағын мойынынан жұлып алды да, шірене толғап тартып қалды. Зулай жөнелген сұр жебе кезеңдегілердің үстінен ысқырып өте шығып, төбе құйқаларын шымыр еткізді. Соған соң Көбеш бар дауысымен үзеңгінің үстінде тұрып:

— Қозғалмандар! — деп айғайлағанда аспан гүр ете түскендей болды да төбедегілер ұйлыға қалды, Көбеш шауып жандарына жетіп келіп:

— Өңшең жетесіз мұндарлар! Сендерді туғанда шешелерің жеген қайран қалжа, — деп ақырып жіберді. Қуғыншылар мысықтай жымып, аттарынан түсті. Көбеш те атынан түсіп, барлық сайманын сыпырып тастап, дәрет сындырды. Қайта келіп, жаяулардың біріне ердің алдыңғы жағын нұсқады. Ол қанжығадағы сауытты шешіп алды да әзер көтеріп алдына әкелді. Алды бітеу, тар көзді кіреукені етегінен киіп еді, жеңі шынтақтан келді де, етегі қуықтың басына дейін барды. Ду-

лығасы бөлек екен, далбайдың үстінен баса кигенде арты желкені, алды шұрқылтайды дөп-дөл басты. Сонан соң жаяулардың қолындағы қаруларын бәз-баяғысынша асып алып, лып етіп атқа қонды.

Жәнтекейдің базарқұл руынан шыққан, төрт мүшелді атап болған осы Көбеш, керейдің ел амандайтын әйгілі батыры. Алтайдың ең биік қорымды құздарының тамағына таяп барып жайлайтын керей, жайлаудан қайтарда басы артық жылқыны қар қалыңдағанша деп ұлы тауларға тастап кетеді. Қар жауып, асулар бекігенше азулы батырлар атпал азаматтармен бірге осы жылқының ішінде болуы керек. Әйтпесе аңдып отырған арғы беттің дөрбіттері елеген қағып айдай жөнеледі. Көбештің жылдағы әдеті бойынша осы міндетін өтеп келе жатқан беті болатын. Бес қаруын түгел асып жүрген себебі де осыдан.

Көбеш Қожамжар сырын ішегінің қырындысына дейін біледі. Оның өзгені құлым деп есептейтін төресіген кеудесіне көптен тісі қайраулы болатын. Мынау сарноғайын айтақта-тып салып отырған менменсіген қылығы ішіне тіпті сыймай кетті. Қазір не істейтінін ойлап та үлгерді. Сөйтіп, атына қонған Көбеш қасында тұрғандарға:

— Жүріндер — деп әмір етті де, қара қасқа аттың басын ірікпей қоя берді.

Келсе, ауыл әбігер. Тоғышар байлардың ұнжырғасы түсіп біткен. Ақ отаудың керегесі жайылып, ақсарбастың терісі сыпырылып болыпты. Сөйтсе, Ғұбайдолланы анау ақсарбастың өкпесімен қағып, мынау ақ отауға енгізбекші екен. Көбешті көрген ел, не істерін білмей орын-орындарында қатты да қалды. Өйткені, Көбештің түгі сыртына шығып, өңі жалғанды жалмап жіберетіндей тым сұрланып алыпты. Ол атынан қарғып түсіп, үйдің киіз есігін найзасының ұшымен шалқасынан түріп тастады да, еңтігіп ішке кірді. Бағанағы кемиек сары мамық жастықта шалқасынан жатқан Ғұбайдолланың аузына қалақтап су тамызып отыр екен, Көбеш алдымен соған тиісті, оны желкесінен қысып, тікесінен тік тұрғызды.

— Біткен тегін, шыққан тесігін ұмытқан Қожамжардың құлы, қазір сиынған әулиеңмен қосып, қара жерге шегедей қағамын, — деп ақырып қалғанда, тілсіз жатқан Ғұбайдолла атлас көрпені бетіне қарай тарта берді. Көбеш көрпені

найзамен түйреп лақтырып жібергенде қатты қымсынған байбатшаның шегір көзі жапалақтың көзіндей ашылып-жұмылып кетті. Найзаны от басына кірші еткізіп қадай салған Көбештің қолы енді қылыштың сабына барды. Дірілдеп тұрған келтелеу болат қылыш қынабынан сылдырап шыға келді де, Ғұбайдолланың кеудесінде бір ойнап барып, тына қалды.

— Ей, айлалы байбатша, сен қазір жабайылардың арасындасың. Ақ патшаңмен енді кезігуің екіталай. Айтатын сәлеміңді дайындай бер, өз аузыммен жеткіземін, — деді де үйден шықты. Ғұбайдолланы үйде жалғыз қалдырды да, есікті Далайға күзеттіріп қойды.

Көбеш сонан соң бағанағы қуғыншыларға бірден күрек алдырды да, сырмақ бойындай жерді қылышының ұшымен сызып:

— Ғұбайдолланың көрі дәл осы жерден қазылады. Сүт пісірімде дайын болсын! — деді. Өзі біреу әкелген үлкен шара қымызды салқ еткізіп тастай салды да, сол жерге жамбастап жатып алды.

Жаңағы маржан теруші қиялға күпті жандар, қысқа ғана уақыттың ішінде көз алдарынан өткен екі түрлі құбылыстың салмағын өлшей алмай мүсәпір қияпатта тұр. Бұлар малшыларының, малайларының басқа да жарлы-жақпайлардың алдында өте ажарлы еді, енді болса сол жарлылардан да жасқаншак халде. Анау түйе қайырып келген шал Көбешке “сен” деп амандасып, жанына барып отырып алды. Жаңағы қымыз әкеліп берген де сол. Ол бағана мыналар екпеттеп маржан теріп жатқанда ернін шығарып кеткен. Шыныменен сол құрлы болмағаны ма? Оған кейістеуден не өнеді? Сөйтіп, бұлар “барайық, қанша дегенмен шын иеміз осы ғой, жаттың үстінен шағынайық, тіпті мойнымыздағы қыл тұзақты қиып жібермесіне кім кепіл” деп өзара күбірлесіп алып, кібіртіктей басып Көбештің қасына келісті. Айтты-айтпады бұлар “қорлығы өтті” деп шағынды.

Бірақ, бұлар не себепті қорлық тартатындығының анық себебін түсінген жоқ. Тек Көбештің салауаты алдында бағанағыдан басқаша бір тіршілікте тұрғанын ғана сезді. Осы кезде Ғұбайдолла есік алдында тұрған Далайға:

— Иә, батыр маған не істемекші? — деп ішкі жақта ақырын ғана сыбырлады. Далай:

— Батыр сізді тірідей көму үшін көріңізді қаздырып жатыр. Сенбесеңіз көріңіз, — деп есікті түріп ашып тастады. Ғұбайдолла бұрқылдап жатқан топырақты көріп:

— Сұбыхан алла, сұбыхан алла! Қарауға шыдамаймын, жабыңыз есігіңізді, жабыңыз, — деп ары қарап кетті. Далай:

— Шыдасаңыз да, шыдамасаңыз да, бір шәй қайнатымнан кейін, “сахара жабайылары” сізді өз қолдарымен көме бастағанын көресіз, бірнеше күрек топырақ үстіңізді басқаннан кейін аржағында не болғанын ұқпай қаласыз. Еншалла сөйтіп, несие жию азабынан біржолата құтыласыз, бұл өте жақсы емес пе? Батыр соны ойлап жатыр, — деді де есікті түсіріп жіберді.

Ғұбайдолланың басынан осыдан кейін қандай қиялдар кешті, ол әзірге бізге мәлім емес. Ал Далай болса күллі қиянат иесінің әрі жігерлі, әрі табансыз болатынын, олардың басында астамшылық пен үрейдің өте тез орын ауыстыратынын жақсы сезді. Кісі бойы ұра дайын болды. Ғұбайдолла оның жанына келтірілді. Көбеш қылышымен нұсқап: — Өз еркіңмен түс, мынаның ішіне! — деп ақырды.

Ғұбайдолла биік бойын еңкейтіп, жіп-жіңішке саусақтарымен сақалын сипап тұрып:

— Иә, батыр, мені мына зынданға ташылағанша жанымның һаққы үшін бірер қызмет істеттіріп алуыңызға болмас па скен! — деді.

— Сен өз жерінде не істейтін адам едің? — деді Көбеш.

— Мен Зайсан көпесі Сағдолла Мырзабаевтың ваклатан¹ сауда жүргізушісі едім.

— Сен бұрын қазақ сахарасында болғанбысың?

— Зайсан қазақтары арасында жылдар бойы сауда жүргізіп келгенмін. Қазақ жұртының барлық жайын жетік білетіндігім үшін Қожамжар төрем көпестен әдейі қалап алған.

— Керейдің тұқымын маржан шашып құртуды саған кім үйретті?

— Бұл Қожамжар төремнің ілтипаты еді.

— Ей, Ғұбайдолла, біздің ауылымызда сендердің алашақтарың жоқ шығар.

— Солай, тақсыр! Біз әр реткі таратқан несиеміздің қисабын өз уағында жауып отырдық. Хүсұсан өткен жылғы һұтта

* Ваклатан — сол кісінің атынан деген ұғымды білдіреді (өкілі).

таратылған несиеміздің қисабын өткен қыстың соғым терісі уә биылғы жабағы жүн арқылы пайдасымен жапқан болатынбыз.

— Ал, мынау шы?

— Бұл төрем уә мен екеуміздің бірлікте құрған мәслихатымыздың нәтижесі.

Көбештің қанжары сыр етіп қынабына қайта кірді.

— Сендейлерді қазақ “ала аяқ” деп атайды, — деді. Ол сонан соң: — Мынау сен үшін даярланған зындан еді. Бірақ, сен зынданға түсуден бұрын жүрегінді жарып қолыма бердің. Осыныға бола ғана саған қазір жоғарғы айтқандарыңның барлығын өзің “шашқан маржандай” етіп тізіп тілхат жазуыңа мүддет беремін.

— Құп, тақсыр! — деген Ғұбайдолла тізесіне қойып жазып болған қағазын тағызым етіп Көбешке ұсынды. Көбеш оны Мөмин хазіреттен сұрғып шыққан Қазыбай моллаға оқытып, тындады да:

— Сен орыс патшалығының адамысың. Солай ма?

— Солай.

— Ендеше сен шақырылмаған меймансың. Бізге сені қойып, сенің патшаның өмірі де жүрмейді. Біз мына қағазды Еженханның Алтай жұмысын басқарып тұрған өкіліне жолдаймыз. Ол саған қандай жаза қолданатынын өзі біледі. Оған дейін Алтайдан шығып ешқайда бармайсың. Өзірше жарты азатсың, Анау ұялас төреңе айта бар: “Мен төренің көзіне шыққан қара сүйелмін, бәрін мен қылдым. Артын ашық ұстаса, Керейдің төл таңбасы төренің жамбасына басылады” деп айтты де, — деді.

Көбеш сонан соң Далайға қарап:

— Андағы сөмкені ішіндегісімен қосып, ана жер ошаққа сал деп бұйырды.

Сақтиян сөмке жер ошақтағы қызған шоққа бырысып, қоңырси бастағанда бағанағы түйеші шал сақылдап күліп алып, насыбайын құшырлана тартып жіберді. Маржан терушілер бір күрсініп алып жымыиысты.

Көбеш алақандай көзімен келген ізімен тура қайтып бара жатқан тікше бөрікті, сөмкесіз адамның жауырынына қарасы үзілгенше қарап отырды.

ТӨРТ ЖАМБЫ

“Керей кеңесі” деп аталатын осы кеңес сонау Көгедай заманынан тартып, бертінге дейін төре ордасының төңірегінде өтеді екен де, сұламаға кеткен ұзын-сонар дауға жасалатын билердің кесімі сонда жарияланып, сонда біттім-тындым болып жатады екен. Енді мына заманда Шыңсай төңірегіне ауа төңкеріліп, Сарсүмбенің іргесінде болатынды тапты. Бұл да тарихтың қылтқымалы қыз мінсезінен туса керек.

Абақ керейдің туын көтерген Жәнібек жұңғарлардың жеңілісінен кейін алты алаштың бесеуінен іргесін бөліп, қарастыларын Алтай өңіріне қарай бастапты. Осының аяғы Керей төресі Көгедайдың Шяңлұң ханға қол беріп көктас алуымен тыныпты. Көгедайдың “алдиярына” разы болған хан, оның қолына “Алтай срекше район болады, сырынды мен білемін, ол үшін маған хан салығын төлейсің де, ішкі жағыңды өзін басқарасың” деп табақтай таңбасын басып қағаз беріпті.

“Сары нокта” деп аталатын осы хан салығын Бейжиңнің Тарбағатайдағы іс басқару орны мен Қобдадағы іс басқару орнының біріне төлей салатын Керей баласы ілуде бір едірейе қалатын дәрбіттің құқайы мен ағайынның өкпе-назы болмаса, осыдан бастап ғасырға таяу дәуренді майрағайда-тайрағаймен өткізіпті. Содан аумалы-төкпелі заманнан кейін ғана хан Алтайда іс басқаратын орын құрып, арнаулы шыңсай жіберетін болыпты.

XX ғасырдың дидарын енді ғана көре бастағанда жүргізіліп отырған бүгінгі кеңеске Алтайдың төрт би, төресінен тартып бишікештеріне дейін түгел қатынасып жатыр.

Ыластының күйғанынан төмен қарай, Қыран бойына жағалай тігілген қалың үйдегі қазылы билер дәл бүгін қай терінің пұшпағын уақалайтынын кеше белгілеп қойған тәрізді. Ырғала басып Жеңісхан гүңнің ордасына қарай беттеді.

Биылғы қазан жауын-шашынсыз жақсы өтіп келеді. Жауырын ортасынан құлап түсіп құндыздыққа барып тірелетін

арудың бұрымындай Қыранның көк бұйра орманы ішінара құбақандағаны болмаса, әлі де өңін бере қоймаған. Мұрынға ойдағы ерменнің иімен қосылып, алыс адырлардағы изенжусанның да иісі келеді. Батыста — жартасты қара сенгір итейіп тұр да, шығыста — кейін “жанжүн қызыл” атанып кеткен Теміртiнiң қоян жон бiр биiгi жамбастай жатыр. Сол “жанжүн қызылды” бауырлап ағатын күре бұлақтың оң жағындағы тақыр төбенің үстінде тозығы жеткен ағаш бұтхана тұр. “Қызыл аяқ” қырғынынан кейін Алтайды ұршықша иірген қалмақтың Шаған кегені осы бұтхананы өз қолымен салдырған болатын.

Қылышынан қан тамған сол Шаған кеген көп күнәсі үшін құдайынан бiр сауап тiлегендiктен бе, әлде айбарына айдын қосып жер тәңiрiсi болғысы келгендiктен бе, әйтеуiр түсiнде көргенiн ойында орындағысы келiп:

— Қыран бойынан күре орнатамын, Алтайдың ен қарағайы керек. Керей билері айналама жинала қалсын да, кездейсоқ ұшығындағы сыбағасын бөлісіп алсын, — деп жарлық шашыпты.

Дәл осы кездегі бiр аңызды керей қариялары күнi бүгiнге дейiн ауыздарынан тастамайды.

Көбеш бастаған жәнтекейдiң бiр шоғыры осыған келе жатқан жолында Әбитанның жазығынан айнадай жарқыраған бiр сәуленi көредi. Таңырқаған жұрт таяй бергенде алда келе жатқан алпамсадай Көбештiң ұзын қара көк аты оқырып тұра қалады. Қараса екi басты жылан екi жаққа тартып, аунақшып жатыр екен. Сонда Көбеш бiраз тұнжырап тұрып:

— Кием болсаң жарылқарсың да, кесiрiм болсаң қанға боярсың — деп, қылышын суырып алады да жыланды ортасынан шауып жiбередi. Бiр дененiң екi басы екi бағытқа қайқая тартып, әрi-берiден соң бiрiне-бiрi қайта ойысып барып, жарқыраған бойы жатып қалады. Аңтарылған жұрт:

— Ненiң нышаны болғай?!

— Несi болса да тегiн кезiккенi жоқ қой!

— Жақсылығына баққай-ақ!

— Тасаттық керек болар-ақ! — деп болғанша, ұйқысынан оянғандай салбыраған басын тiк көтерiп алған Көбеш:

— Сәуле болып көрiнгенiн жақсылыққа жорысақ та, жылан кезiккенiн кейiстiң белгiсi деуге болар. Кейiнгi бiрнеше ұрпақтың заманасы шалғай келiп, қайран Алтай аттағанын-

да тозар ма екен. Жәнібектің артынан ілескен алты арыстың бірі қайран керей екіге бөлініп өксірме екен! Бірақ, қайта ойысты ғой, арты қайырлы болар. Соңғы ұрпақ құдай бағынды шын алмаса, киелі аруақ Жәнекем іздеген жұмақты осы топырақтан түбінде бір табарсың-ау, — деп жыланның екі басын қылышымен іліп алып, жолдың екі жағына лақтырып жібереді де, топты бастап созап тартып аяндай жөнеледі.

Шаған кеген ақырса айналасынан табыла қалатын битөрелер осы шақыртудан бастап, құрдай жорғалап жүріп, оның бұтханасын сары сырмен сырлаттырып отырып салдырып берген.

Шаған кегеннің сөйткен бұтханасы енді міне, барлық сәнінен айырылып, қаңыраған қалпы жалп еткелі қыңырайып тұр. “Күре бұлақ” деген атынан басқа ештемесі қалмағандай.

Шығыс-терістіктегі сарқобыға асатын қойнауада қаз қаруытып шыңсай жамбылы жатыр. Бүгінгі Чи фамилиялы шыңсайдың дүбіріне Алтай қазағы сол дәуірінде қоғадай жапырылуын жапырылған. “Еженханның өзі тағайындаған үлкен ұлық Сауырға таяп қалыпты” деген дақпырт битөрелердің қопағын жарылуға таяған шикандай асқындырып жіберген.

Өзгелермен тең болу дегенді жүздеген жылдар бойы ұмытып кетіп “алдияр тақсырға” әдеттеніп алған қазақтың соңғы билерінен ел қамы үшін балағынан бит теретіндерді, көкірегіндегі санасымен төске шабатындарды кім көре алды дейсіз. Бәрі де оң бетіне тиген шапалаққа сол бетін қосып беретіндер. “Бар” дегеннің өздері де ұзағанда жылауды біліп, уанудың жолын таба алмайтындар болатын. Осы бағыныштылық керейдің атқа мінерлерін Мұқыртайдың жазығына бір иіріп әкелген. Үй тігіп, бие байлап, сойыс даярлап шыңсайды қарсы ала шыққан топ, осы Мұқыртай жазығында сарылып жатқанына бүгін үш күн болды. Шілденің ми қайнаған ыстығы мен сорылдап тұрған сонасына жіпсіз байланып шыдап-ақ бақты. Алдыңғы күні қосар атпен шаптырып жіберген екі азамат түс әлетінде аттарын қара сорпа қылып “келіп қалдылап” қайта шауып жетті. Бас-аяқ жиналып болғанша, қасымқамырдан құлап түскен қаранордың шаңы да көрінді. Сөйтіп, қаранорға қарсы үлкен шоғыр болып билер тобы да қозғалды. Екі топ бір-біріне жақындап келгенде билер аттарын шабармандарына тастап, ілгері барып тізіліп тұрыс-